

BYRON VE HAMİD'İN SARDANAPAL PİYESLERİ ÜZERİNDE MUKAYESELİ BİR ARAŞTIRMA

İNCI ENGİNÜN

Hamid'in 1876 da yazmağa başladığı fakat ancak 1919 da neşretmiş olduğu *Sardanapal* adlı eseri, konusunu Asur'un efsanevi son kralı Sardanapal'ın hayatından alır¹. Bu efsane 1821 yılında İngiliz şairi Lord Byron tarafından manzûm bir tiyatro eseri olarak yazılmış ve devrin bazı romantik müzisyen ve ressamlarına da ilham kaynağı olmuştur. Lord Byron hatıratında, bu eser üzerinde bir hayli düşündükten sonra 1821 Ocak ayında yazmağa başladığını, isimleri Diodorus Siculus'tan aldığını, Sardanapalus efsanesini oniki yaşından beri bildiğini, ayrıca bu efsaneyi Mitford'un *Greece* adlı eserinden tekrar tekrar okuduğunu, Mitford'un bu son Asur hükümdarının hakkını koruduğunu belirtir. Byron'un Sardanapalus'u tamamlaması Temmuz 1821 e kadar sürer².

Byron'un bu eseri o devirde büyük bir şöhret kazanmış, aynı konu üzerinde bir çok musiki eseri ve tablo vücuda getirilmiştir. Bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır: 1830 da Hector Berlioz, verimsiz üç denemeden sonra *La Dernière Nuit de Sardanapale* adlı kantatı ile

¹ "Yunan efsanesine göre, Sardanapal, şüphesiz Asur-bani-pal olacak, Asur'un son büyük hükümdarıdır. Yunanlılar onu efemine prensler arasında en efemine olanı diye tanıtmışlardır, fakat Asurlulardan kalan deliller tamamiyle aksini gösterir. Yunan efsanesine göre Sardanapal, bir muhasarada korkar ve kadınları ile birlikte sarayında kendisini yakar. Bu, gerçekte Asur-bani-pal'in M. Ö. 648 Babil muhasarasında korkuttuğu kardeşi Shams-Shamukin'in akibetidir" (*Encyclopaedia Britannica*, c. 19, s. 992). Bu efsane için ayrıca şu kaynaklara da bakılabilir.

Dictionnaire Encyclopédique Quillet, s. 5182, 1962.

The New American Encyclopedia, c. 10, 1963.

Grand Larousse Encyclopédique. c. 9 (601), 1964.

Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-âlam*, c. IV, s. 2477, 1894.

Ahmed Refik, *Büyük tarih-i umûmi*, İstanbul, 1328, s. 205.

² *Byron-A Self-Portrait-Letters and Diaries, 1798-1824*, neşreden : Peter Quennell, London, 1950, c. II, s. 565-67, s. 659.

Roma mükâfatını kazanır³. Byron'un eserinden mülhem olarak 1867 de Joncières'in bestelediği, sözleri H. Becque'e ait olan üç perdelik bir opera vücuda getirilmiştir⁴. 1884 de *Sardanapale* adlı eseri Victor Alphonse Duvernoy'a büyük şöhret sağlar⁵. Musiki sahası dışında romantik ressam Delacroix'ın 1827 yılında yaptığı *La Mort de Sardanapale* adlı bir tablosu vardır⁶.

Hamid'in edebiyatımızda daha önce ele alınmamış olan bu efsaneyi kullanması Lord Byron'un aynı isimli dramını hatırlatmış ve muhtemel bir tesiri düşündürmüştür⁷. Fakat iki eser arasında bazı isimler dışında, ne şahıslar, ne de yapı itibarıyla sıkı bir benzerlik yoktur. *Sardanapal*'ı nasıl yazdığına dair verdiği malûmattan⁸ Hamid'in aslı kaynağını tesbit güçtür. Ancak gerçekten Namık Kemal'in ikazından önce Lord Byron'un *Sardanapalus*'undan habersizse, devrindeki ansiklopedik eserlerde veya kendisinin de belirttiği gibi umûmî tarihlerden birisinde

³ Larousse, c. II, s. 82 Berlioz maddesi.

⁴ Dictionnaire Encyclopédique-Quillet, s. 5182. 1962, Grand Larousse, c. 6, s. 375.

Grand Dictionnaire Universel du XIX. siècle, c. 14, (1865), Sardanapalus maddesi.

⁵ Le Grand Encyclopedie, c. 15, s. 151, (Duvernoy maddesi)

⁶ Grand Larousse Encyclopédique c. 9, s. 601, 1964. La Dictionnaire des oeuvres, s. 355. 1954, Paris.

⁷ Gündüz Akıncı, Abdülhak Hâmit Tarhan, hayati, eserleri ve sanatı, Ankara, 1954, s. 234-235. Gündüz Akıncı, Hamid'in "herhalde Sardanapalus'un fransızcaya yapılmış bir çevirmesini" okumuş olduğunu, ancak "1910 dan önce bu dille bir *Sardanapalus*'un varlığı" biliniyorsa da ne zaman çevrildiğinin bilinmediğini kaydeder. Yazar bu malumatı Mehmet Enis tarafından 1934 yılında yapılmış olan *Sardanapal* tercümesinden alır. Byron'un eseri yazılmasını müteakip hemen fransızcaya çevrilmiş ve muhtelif tercümeleleri yapılmıştır bk. Querard, *Le France Litteraire*, I. s. 580-81.

Gündüz Akıncı da benzer isimler dışında fazla bir benzerlik bulamayarak "Bunlar belki Hamit'in *Sardanapalus*'u izlediğine yeter belge sayılmaz, yalnız gerçek olan bir yeri varsa, Hamit ya onun değişik bir tercümesini gördü, yahut da her ikisine de kaynaklık eden bir üçüncü eser vardır" (s. 235) demektedir. Gündüz Akıncı'nın bibliyografyasında (s. 278) gösterdiği Lord Byron, "The Poetical Works", (Londra, 1945, s. 922) de adlı kitapta, *Sardanapalus* piyesinin başında eserin kaynağı belirtildiği gibi o kaynaktaki hikâye de nakledilir.

⁸ "Manzum bir tiyatro yazmak ötedenberi emel ve endişesinde bulunduğum bir meşgale idi. Tarih-i umumîdeki tetebbuatım neticesi olarak tanzim ettiğim bu *Sardanapal* ilk manzum eserimdir. Ve o da istibdada karşı bir kıyam, bir isyan ve bir ihtilal eserimdir! Bu muzlim filkirler beyaz bir mevsimin mahsulüdür. Karlarla mestür olan Edirne'de Mimar Sinan'ın II. Sultan Selim'e ihdâ ettiği büyük abide-i sanatın karşısında bir odaya kapanarak yazmağa başladığım bu *Sardanapal*'i yirmi kusur günde ikmal etmiş idim.

Bazan bir melek-i siyanet gibi oda kapısına gelen şefkat-i maderâne bu mütemadi i'tizal ile kesret-i iştigalden bi-tab olan mahsul-i hayatını rikatli nazarlarıyla tedkik ve bir az hava almak için onu dışarı çıkmağa niyaz-mendâne bir pisan ile teşvik ederdi.

bu efsaneyi okumuş veya bir tarihçi olan Babası Hayrullah Efendi'den duymuş olması mümkündür. Ağustos 1863 ten 1864 sonuna kadar ağabeyi ve sonra babası ile Avrupa'da bulunan Hamid'in yukarıda isimleri geçen musiki parçalarından bir veya birkaçını dinlemiş olması da muhtemeldir. Gerçekten Namık Kemal'in kendisini ikazına kadar Byron'un eserini okumamışsa bile, bu ikazdan sonra, kendisinin de açıkladığı gibi, eserin Fransızcasını okumuş ve kendi eseriyle mukayese etmiştir.

Bu araştırmada kaynak ve tesir meselesi ön plâna alınmaksızın aynı konunun iki ayrı muharrir tarafından ne şekilde işlenmiş olduğu ele alınarak mukayese edilecektir.

SARDANAPALUS⁹

Byron'un üç birlik kaidesine uygun olarak yazdığı bu eser beş perdedir. Goethe'ye ithaf edilmiştir. Mekân Sardanapalus'un sarayındaki bir salondur.

Buna rağmen ben daima şimdi çıkacağım der, fakat yine işime devam ederdim. O zamanlarda edebiyat aşkı bütün arzu ve itaatlerinin fevkinde ve bir âmir-i mutlak mevkiinde idi. Her hangi memlekette olursa olsun mutlakiyetle istibdadın fitraten aleyhdar ve isyankârı olduğum halde bu edebiyat aşkının müstebitliğine tahammül ediyordum. Edebiyat aşkı, bediiyat aşkı demektir. Bediiyat aşkında ise yalnız mehasin-i suriye değil, aşk-i vatan, aşk-i millet, aşk-i insaniyet gibi hesanat-i maneviye de mündemiçtir. Ve demek ki bir edebiyat aşkı bütün bu aşklarla müteheyyictir. İhtilal eseri olan *Sardanapal* de cengaverâne bir âhenk olarak Şehnâme veznini ihtiyar etmiştim. Bundan dolayı olmalı ki üdebamızdan bazıları onu da bir az acemâne bulmuşlar idi. İhtimal ki İranlılar da ona Türklerden daha ziyade mültefid olurlar. *Sardanapal*'ın hal-i hazırıyla bugünkü zevk-i edebimize tevafuk etmeyeceğini bilmez değilim ne yapayım ki yazılmış ve basılmış bulunuyor. Bi-nemek yahut nemekdâr fakat emekdardır.

Sardanapal'i Kemal'e göndermemiş, ancak yazdığımı haber vermiştim. O da mukabeleten İngiliz şairlerinden Byron'un o nâmda bir eseri olduğunu ihtar ve tavsiye ile iktifa etmiş idi. Meşrutiyetin ilanından sonra Maarif nezareti marifetiyle neşrettirilen bu *Sardanapal* müsvedde halinde nüshası müddet-i medide nezdimde kalmış, hatta sefaret kitabetiyle gittiğim Paris'e benimle beraber gitmiş ve Paris'ten avdetimde tabını der-uhde eden kitapçının dükkanında hat-i destimle olan nüshası müsadere edilmiş olduğundan bana kitabçının istinsah ettiği sureti verilmiş idi.

Kavafisi mukayyed ve belki de mebzûl olan, ıstılâhâtı ile elfaz ve mefâhimi de muakkad olan *Sardanapal* bu suretle de dışar-i kuyûd olmuş, Sultan Aziz devrinde yazılmış. Sultan Murad ahdinde hazırlanmış, Sultan Hamid asrında gâret görmüş ve Sultan Reşad zamanında kayd-i esaretten kurtulmuştur. (A. Hamid, *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli ay, c. V, nr. 6-54, Ağustos 1928, s. 15-17).

⁹ Lord Byron'un bu eserinin türkçeye tek bir tercümesi vardır. Lord Byron, *Sardanapal*, ingilizceeden türkçeye çeviren : Mehmet Enisi, Hilmi kitaphanesi, İstanbul,

Konu: Asur hükümdarı Sardanapalus atalarının ve vatandaşlarının zevk aldığı kanlı spor ve eğlenceler yerine kadınsı eğlencelerden zevk alan yumuşak karakterli bir insandır. Devleti idareden anladığı, vatandaşlarının kanını dökmeyen, onları ıztıraptan uzak yaşatmaktadır. Eser bu yumuşaklığı zaafa hamleden Medya ve Keldan valilerinin önderliğindeki isyan hareketi ile bu karışık günlerde, mizacına hiç uymayan bir şekilde kendisine sadık kalan askerlerinin başına geçen Sardanapalus'un mücadelesini ve yunanlı gözdesi Myrrha ile olan aşkını işler.

Şahıslar: Byron'un ortaya koyduğu Sardanapalus, Asur ve Yunan medeniyetlerinin alışageldiği ve sevdiği bir cengaver tipi değildir. Efsanenin, sefih, kadınsı bir müstebit olarak takdim ettiği bu hükümdar, Byron'un eserinde hassas, yaşamasını seven beşerî bir hale sokulmuştur. Cengaverlerin hâkim bulunduğu bir milletin hükümdarı da aynı vasfı haiz bulunmalıdır. Byron Asurluların aslî tipini temsil eden Salemenes ile Sardanapalus arasında eserin ilk satırlarından itibaren bir mukayese yapar. Nitekim Sardanapalus ilk perdede okuyucuya Salemenes'in bir monologu ile takdim edilir. Sardanapalus hükümdarı olduğu gibi kız kardeşinin de kocasıdır ve onu ihmal etmiştir. Ara sıra çok sert bir eda ile ortaya konulan (s. 489, 493) bu ailevî kırgınlığa rağmen Salemenes Asurluların vazifesine bağlı, sadık, vatanperver, cengâver, Sardanapalus'un tabiriyle "şedid tabiatlı" bir temsilcidir. Bu bakımdan Sardanapalus'un Salemenes'in diliyle, onun ölçüleriyle okuyucuya tanıtılması Sardanapalus'un milletin gözündeki durumunu aksettirmesi bakımından mühimdir.

Kralın kayınbiraderi ve ordusunun kumandanı olan Salemenes krala karşı duyduğu bütün kırgınlığa rağmen yine kendisini ona sadık kalmağa mecbur hisseder. Salemenes'e göre kral, vatandaşlarını tahkir etmiştir. Bu tahkir, sarayında kadınlar arasında, onlar gibi yaşayarak atalarının izini takip etmemiş olmasıdır. Nemrut ve Semiramis'in kurduğu onüç asırlık imparatorluğun bir çoban masalı haline geldiğini görmek istemeyen Salemenes, kralda harekete geçirebilecek cesaret ve "gizli enerjiler" in mevcudiyetine inanır. Bütün mesele bunları ortaya çıkarmaktır. Kralına "dost" kalmağa kendisini mecbur hisseden Salemenes onları ortaya çıkarmak kararındadır. Sardanapalus eğer bir köylü olarak doğsaydı farklı olurdu, fakat bir kraldır ve evlatlarına bırakacağı isim de iftihar edilecek bir ad olmayacaktır. Salemenes

1934. Bu araştırmada Mehmet Enisi'nin tercümesine baş vurulmayarak Lord Byron "*Poems and Plays*, (c. II. 1933, neşreden: Ernest Rhys) s. 479-551 kullanılmıştır. Makaledeki sahife numaraları bu baskıya aittir.

Myrrha ile Sardanapalus'un çatışan kıymet hükümleri ve değerler belirtilir.

Okuyucuya ilk defa pek de müsbet bir tarzda takdim edilmeyen Sardanapalus'un, güzel gözdesi Myrrha'ya olan hayranlığı da bu sahne-
de belirtilmiştir. Bir an için bile yanından uzaklaşmasını istemediği "bu
güzel varlığın mevcudiyetini kaybetmektense bir imparatorluğu kaybet-
meğe" hazırdır.

Nasılsa her ikisini de kaybedeceğini hatırlatan Salemenes'in haşin
bir eda ile konuşmasına mukabil, Sardanapalus "kendisini yumuşak
tabiatının dışına çıkmağa zorlamamasını" rica eder (s. 489). Saleme-
nes'in tenkit ve ikazlarına Sardanapalus alayla şöyle cevap verir:

Ey Baal,

Bu adam beni müstebit yapacak (s. 489)

Fakat Salemenes'e göre Sardanapalus "kan ve zincirin müstebidi ol-
masa bile, reziletin despotluğu, zaaf ve lüksün kötülüğü, ihmal, uyuşuk-
luk ve ten zevklerinin doğurduğu fenalıklarla, ne kadar sert ve haşin
olursa olsun, davranışları, kuvvetli bir efendinin en kötü hareketlerini
aşan on binlerce müstebit yaratmıştır."

Bu konuşmada sevimli bir tarafı da sezilen Sardanapalus kendisine
karşı harekete geçileceğini duyduğu zamanki tepkisiyle zavallıdır.
"Bana karşı mı? Esirler ne istiyorlar (s. 490) diye sorar. Salemenes'in
"Bir kral" cevabına "ya ben neyim" diye mukabele eder. Salemenes
"Onların gözünde hiç bir şey, fakat benimkinde, hâlâ bir şeyler ola-
bilecek bir adam" (s. 490) der.

Salemenes'in Sardanapalus'a isyana tesebbüs edenlerin isteklerini
anlattığı bölüm iki karakter ve idareci anlayışını verir. Sardanapalus
"sulh ve bereket" içinde iken bu insanların daha başka ne istediklerini
anlamaz. Salemenes onların şan şeref aradıklarını söyler. Kral saray-
ının dışına asla bakmaz. Kurucuların kanı, zahmeti, zamanı ve mahvı
bahasına alınan toprakları onların torunu asla bir kral gibi müdafaa
edememiştir. Krala örnek olarak Semiramis'in Ganj sahiline kadar süren
seferini gösterir (s. 490). Sardanapalus sorar: "Ama nasıl döndü?" Sale-
menes "nasıl mı diye cevap verir, bir adam, bir kahraman gibi. Münhe-
zim fakat nâ-mağlub". Sardanapalus: "Peki der, geride neler bıraktı kurt-
lara, kuşlara ve bunlardan daha vahşi olan insanlara? Sevgili tebasından
binlercesini oralarda mahvedeceğine sarayında oturarak yirmi tane
elbise dokusa daha iyi etmez miydi? Bu mudur ihtişam? Eğer böyleyse,
bırakın da ben daima hacalet içinde yaşayayım, daha iyi" (s. 492).

Sardanapalus Salemenes'in asabiyetini onun kraliçe tarafından tahrik edilmiş olmasından sanır ve onu teskine çalışır.

"Sakin ol prens ve beni dinle. O, mevki'inin bütün kudret ve ihtişamına maliktir. Asurya varislerinin vasiliğine, hürmetine, hükümdarlığın itibar ve imtiyazına. Onunla evlendim, zira hükümdarlar -mevkileri dolayısıyla evlenirler ve onu bir çok zevçlerin zevcelerini sevdikleri kadar sevdim. Eğer o veya sen beni, bir Keldani köylüsünün eşine bağlanışı gibi bağlayacağınızı düşündünüzse, ne beni, ne hükümdarları ne de erkekleri tanıyorsunuz (s. 493).

Bu sözlerine rağmen, Sardanapalus'un kendisini tek bir aşka, Myrha'nın aşkına bağlıyabildiğini piyesin ileriki sahifeleri göstermektedir. Sardanapalus'un Salemenes'in sözlerini şahsî ve ailevî sebeblere bağlaması hatadır, zira o "imparatoruna uzun zamandanberi ihmal ettiği ve uzun müddet idare edemeyeceği imparatorlukların sesini aksettirir" (s. 493). Sardanapalus kendisinin iyi bir hükümdar olduğunu sanarak isyancılara öfkelenir:

"Nankör, saygısız köleler. Homurdanıyorlar, çünkü onların kanını dökmedim. Ne binlercesini çöl kumlarında kuruttum, ne de kemikleriyle Ganj'ı beyazlattım, ne ehramlar ne de Babil duvarlarını inşa ettirmek için onların büyük bir kısmını kırıp geçirdim (s. 493)."

Salemenes "bu ganimetlerin halk ve prensleri için şarkılar, udlar ziyafetler ve odalıklardan, israf edilen hazinelerden ve lanetlenmiş faziletlerden daha kıymetli" olduğuna kanidir.

Sardanapalus Semiramis'ten fazlasını yaptığına inanır. Şehirleri yok edeceğine Tarsus ve Anchialus'u inşa ettirmiştir. Salemenes bu şehirlerin bir kapris uğruna inşa edildiklerini ve gelecek nesillerin ayıplayacağı manzumeyle tescil edildiğini söyler. Bu sözler Sardanapalus'u kızdırır.

"Ayıplanacak mı?: Ey Baal, şehirler iyi inşa edilmişse de beyitten daha iyi değildirlir. Bana karşı, yaşayış veya idare tarzımın aleyhinde ne söyleyeceksen söyle, fakat bu kısa kayıttaki hakikatin aleyhinde hiç bir şey söyleme. Bu satırlar beşeri olan herşeyin tarihini havidir Dinele

Sardanapalus, Kral ve Anacynodaraxes'in oğlu, Anchialus ve Tarsus'u bir günde inşa etti. Ye, iç ve sev. Kalanı bir fiskeye bile değmez" (s. 493).

Salemenes'in bu davranışını ve bu sözlerini tasvib etmemesi üze-

rine onunla alay eder. Salemenes şüphesiz başka türlü yazılmış olmasını tercih ederdi. Salemenes'in tercih edebileceği tazda, iki beyit söyler.

Krala itaat edin-hazinelerine yardım edin-
Alayına katılın - kanınızı emriyle akıtın
Yere kapanın ve tapın veya ayağa kalkın ve çalışın
Veya
"Sardanapalus bu yerde
Düşmanlarından elli binini katletti
Bunlar onların mezarları ve bu onun zafer anıtıdır.

Sardanapalus alayla söylediği bu iki beyitten sonra: "Ben bunları fatihlere bırakıyorum. Eğer tebama, beşeri ızdırabın ağırlığını daha az duyuruyor ve mezara inlemeksizin kaydırabiliyorsam, bu bana kâfidir. Onlar için inkâr ettiğim bir şeyi kendim yapmıyorum. Hepimiz insanız" der (s. 494).

Sardanapulus'un temsil ettiği, herkes gibi bir insan olan kral tipi Asurluların istedikleri kral değildir. Ölüncü mabudlar arasına karışan Asur krallarının dünyada buldukları sürece ilâhlara has işler yapmaları gerekir. Salemenes'in bunu hatırlatması okuyucunun Sardanapalus'un dinî fikirlerini bizzat ağızından öğrenmesine sebep olur.

Toprakta ve ölümden, ne ilâhlar ne insanlar vardır. Bana böyle şeylerden bahsetme : Solucanlar ilâhlardır. Hiç değilse bizim ilâhlarımızla beslenirler ve gıdasızlıktan ölürlür. O ilâhlar sadece insandılar, akıbetlerine bak. Ben kendimde binlerce fani şey hissediyorum. Senin mahkûm ettiğin şeyler, sevmeğe, merhametli olmağa, affetmeğe, cinsimin budalalıklarına, ve bizzat kendime müsâmahaya (ki bu beşeridir) temayül" (s. 494).

İdare ettiği imparatorluğun inançlarına, adetlerine, halkının ve idarecilerin arzularına yüz çevirmiştir. Onların hürmet ettikleri kıymetlerin hepsiyle-tarih, inanç-alay eden, ve bunlara mukabil o toplumun hor gördüğü ayıpladığı şeyleri kıymet olarak ileri süren bu hükümdar karşısında, gerçek bir Asurluyu temsil eden -şahsî zaafıyla hareket etse, kralına isyan etmesi gerekir- Salemenes bu sözleri Nineva'nın son geldiğine bir işaret sayar :

Heyhat :

Nineva'nın kaderi mühürlendi.
Vay rakipsiz şehir vay (s. 495)

Sardanapalus'un muhtelif düşüncelerini ve mizacını ortaya koymak için düzenlenmiş olan bu sayfeleri müteakip, Sardanapalus itimat ettiği, Salemenes'e etrafında pusu kurmuş olan düşmanlarını ber-taraf edebilmesi için mührünü verir. Sardanapalus'un kendisini öldürmeğe hazırlananları düşünmesini, onların hayatlarından emin olmak istemesini Salemenes anlayamaz. O kahramandır, yeri geldiği zaman kan dökmekten çekinmez. Fakat Sardanapalus Salemenes'in bütün ısrarına rağmen o geceki eğlenceyi iptal etmeğe razı olmaz. "Onlardan korkmamaktadır. (s. 495)." Salemenes rica eder. Hiç değilse silahlansın. Fakat Sardanapalus bunu da reddeder. Onları avda bile kullanmamıştır. Madem ki mührünü Salemenes'e verdi, kendisine fazla ızdırıp vermeden asileri yola getirmelidir. Sardanapalus, onları sulh içinde yaşatmak istemiştir. Kendisi gibi herkes keyfince yaşasın istemişti. Onları serbest bırakmıştı Salemenes "bir hükümdarın vazifelerini yapmadığını söyler. "Asiler Sardanapalus'un hükümdarlığa layık olmadığını iddia etmektedirler". Sardanapalus "yalan söylüyorlar" demekle beraber "kendisinin tahta pek yakışmadığını" da itiraf eder (s. 496). "Eğer beni uyandırılırsa, merhametsiz Nemrud'un küllerinde kudretli avcı"yı çağırması olacaktır. O zaman imparatorluk çöl haline gelecek". Bu sözler, Salemenes'i ferahlatır, hiç değilse vakti gelince, kralın uyanacağını harekete geçeceğini düşünerek memnun olur ve çıkar (s. 497).

Yalnız kalan Sardanapalus, durumu düşünür. O, kısa ömrünü büsbütün kısaltacak endişelere kapılmak istemez. Ölüm de yaşamak kadar tabiidir. Halkın kanını dökmekten, halkın zararına bir şey yapmaktan daima kaçınmıştır. O adını ölümle birleştirmek istemez. Halbuki halkın arzusu "saltanat asâsıyla değil tırpanla idare edilmektedir (497)."

Artık ihaneti düşünmek istemez ve hemen "Myrrha'yı çağırır. Myrrha ile arasındaki konuşma Sardanapalus'un özellikleri yine bir zıddıyla, Yunanlı olan ve cengâverlere hayranlık duyan Myrrha'nın fikirleriyle yeniden ortaya koyar. O, sevdiği dudaklardan dökülen "My lord, my king, sire, sovereign gibi hitaplardan rahatsız olur. Bu rahatsız edici sözleri zaten asillerden, kölelerden duymaktadır. Sevdiği kadınla bir kulubeyi paylaşmayı tercih eder. İsyân haberini almış olan Myrrha'nın ziyafet yerini değiştirmeleri için olan bütün ısrarlarına kulak tıkar. Söylenilen sözlerin manasından çok gözdesinin sesinin ahengine kulak verdiğini söyler. "Benim sende aradığım aşk, emniyet değil" (s. 499) der.

Myrrha'nın bir kardeş kavgasından korkmasını lüzumsuz bulur, O savaşın da savaşçının da her türlüşünden tiksinimektedir. Myrrha "ziyafetlerin, çiçeklerin, şarabın, cümbüşün, aşk ve neşenin kralı ihti-

şamın kralı olamaz” der. Sardanapalus “ihtişam”ın manasını sorar. Myrrha bunu ilâhlara, atalarına sormasını tavsiye eder. Sardanapulus’un daha önce ilâhlar hakkında söylediği sözler gibi bu sözleri de alaycıdır. İlâhlar cevap vermez, rahipler onların yerine konuşur. “Öyleyse tarih-lere bak” der Myrrha. Ama tarihler de kana boğulmuştur. Hem imparatorluk kurulmuş, neden imparatorlukları çoğaltayım?. Myrrha yalvarır “kendininkini muhafaza et” (s. 500). Fakat Sardanapalus bu endişe dolu konuşmadan sıkılmıştır, sözü akşamki ziyafete getirir”. Yıldızların karşısında, taze çiçeklerden taç giymiş oturacağız tıpkı...”

Myrrha, sözü tamamlar “kurbanlar gibi” (s. 500)

Sardanapulus itiraz eder.

“Hayır, Enbiya devirlerinin çoban kralları gibi”

Fakat bu sırada içeri giren Pania “kral ebediyen yaşasın” der. Sardanapalus bu sözlere karşı hoşnutsuzluğunu belirtir. O, hayatın bizzat kendisini bir yalan yapan övgülerden nefret etmektedir.” Salemenes Pania ile haber göndermiştir. Kralın sarayı terketmemesini rica etmektedir. Bu ricaya Myrrha’nın yalvarışları da katılır. “Kendin için, geçmiş atalarının soyu için, oğullarının mirası için, sadık olanlar, için hâlâ, sadık kalan bir kaç kişiye bir iki saat tabi olamaz mısınız?” (s. 501). Zira etrafı hep ihanet ve anarşi ile çevrilidir. Sardanapalus bütün bu telaşı yine de Salemenes’in gayretkeşliğine hamleder. Bütün bunlar hayal mahsulüdür, aslında tehlike yoktur (s. 501). “Ölüm eğlencenin, aşkın ortasında beklenmedik bir zamanda gelsin, fakat şerefsiz yaşamak istemez. Şimdi onun şeref ve haysiyetini kırmak isteyenler vardır.” Myrrha şüphelendiği kimse olup olmadığını sorar. Fakat Sardanapalus için şüphelenmek boşuna zaman geçirmektir, hem de kendi işi değildir” (s. 502).

Nihayet ziyafet yerini değiştirmeye karar verir. Myrrha yalnız kalıp hislerini tahlil ettiği monologda “bizzat kendi vatandaşlarının nefret ettiği bu yabancıyı sevdiğini ve onu, sevgiye en fazla ihtiyacı olduğu zaman terketmeyeceğini” söyler (s. 502).

Birinci perdede, kraliyetinin işlerinden habersiz, etrafında dostu az, eğlenceden, zevkten başka bir şey düşünmeyen, kanlı işlerden nefret eden, kısaca dünya görüşü ve idare anlayışı, içinde yaşadığı toplumdan çok farklı olan, yumuşak mizaçlı Sardanapalus’un ikinci perdede ihtilalcilerden Arbaces’le Salemenes’in düello ettikleri, sahnede kahramanca bir hareketi görülür. Sardanapalus birbirine kılıç çekmiş olan iki kumandanı görünce önce ayrılmalarını emreder sonra askerlerin birinden bir kılıç alarak aralarına girer ve onları ayırır,

sebeb sorar. Sonra da Salemenes'in ikazına rağmen, kılıcın ağır olduğunu, elini acıttığını söyleyerek muhafıza iade eder (s. 508). Arbaces ile Beleses'in ihanetlerine inanmaz. Bunu itimatsızlık sayan Salemenes mührü iade ile Arbaces'e verilmesini alaylı bir tarzda tavsiye eder. Halbuki Arbaces mührü hiç istememiştir. Salemenes hükümdara alaylı bir cevap verir: "Nasıl alacak,, (s. 508).

Bu yersiz af ve Beleses'le uzun uzun ilâhlar ve yıldızlardan bahsetmesi karşısında Salemenes kendi kendine sorar: "Sefahat onu çıldırtmış. Kendisine rağmen onu kurtarmalı mıyım?" (s. 509).

Suçlulukları ortaya çıkmış olan iki haine Sardanapulus: "Korkmayın" der, "yumuşaksam da korkutucu değilim. Yaşamağa devam edin. Eğer bazılarınızın düşündüğü adam olsaydım, kafalarınız şimdi bir sarayın yüksek kapılarından, son kan damlalarını kuru toprağa akıtıyor olacaktı... Şimdi ne olurlarsa olsunlar, bir zamanlar dürüst olan iki adam serbestsiniz" (s. 510). Sardanapulus'un bu davranışı iki ayrı tipin temsilcisi iki ihtilalciye ayrı ayrı tesir eder.

Salemenes'le konuşurken, Sardanapulus kan dökülmeksizin asilerin bertaraf edilmesinden duyduğu memnuniyeti belirtir. Halbuki Salemenes asilerin sürülmesini yeterli bulmaz. Onlar vilayetlerine ulaşmadan yok edilmelidirler. Fakat bunun müstebitçe bir hareket olacağını söyleyen Sardanapulus, teklifi red ile emniyet içinde yerlerine ulaşmalarının teminini emreder. Sonra da "keşke der, sen hükümdar olsaydın" (s. 515). Yalnız kaldığı zaman ise Salemenes'le kendisini mukayese eder. "Bu adam çok haşin mizaçlı. Sert, fakat bir dağ kadar azametli ve alelade dünyanın bütün temayüllerinden azade, halbuki ben çiçeklerle dolu kılden daha yumuşağım" (s. 515).

Efsanenin sefih hükümdarı, Sardanapulus endişe içindeki güzel gözdesini teselli eder. "Mükemmel aşkın bulunduğu yere keder gelemes. Gelse bile aşkı korkutup kaçıramayınca onu yükseltir kendi kaybolur" (s. 517). Halbuki hükümdarın tahtını tehlikede gören iki dostu, haşin Salemenes ve yumuşak Myrrha onu intikama zorlamaktadırlar. Sardanapulus, kendi zaaflarını besleyen bir çevreye sahiptir. Çevresindekilerden Salemenes ve Myrrha hariç onu tenkid eden yoktur. Nitekim ziyafette davetlilere "bu Nemrod'un avlarından veya vahşi büyük annemin zaptettiği halde koruyamadığı kraliyetler arayan konuşmalarından daha iyi değil mi" (s. 517) diye sorar. Aldığı müsbet cevap üzerine kendi hayat görüşünü tekrarlar: "İhtişam, eğlenceye gidilen yoldan başka bir şey değildir. Aradığımız nedir? Eğlence: Biz ona giden yolu

kısalttık ve her adımda bir mezar kazarak, insan külleri üzerinden yürümedik” (s. 517). Sardanapalus’u etrafındaki hoşnutsuzlukları görmekten alkoyan bu çevre, hainlerin mevcudiyetine inanmaz ve Sardanapalus’un önünde diz çökerler. “İlâh Sardanapalus, atası Baal’dan daha haşmetlidir” (s. 518). Fakat ne bu gösteriş ne de bu davranışı bir dinsizlik belirtisi sayan Myrrha’nın dehşeti, Sardanapalus’a tesir eder Tebasından beklediğini özetler: “Ben sevimlik isterim tapılmak değil” (s. 518).

İsyanın başladığına dair haber tam bu sırada gelir. Sardanapalus’un da askerinin başında hiç değilse şöylece bir görünmesi gerekmektedir. İtina ile giyinen Sardanapalus, “sevdiğinden sonra yaşayıp, bir asinin ganimeti olmak hariç, herşeye cesaret edeceğini vaadeden Myrrha ile vedalaşır. “Myrrha kucakla beni, bir daha, bir daha. Ne olursa olsun beni sev. Benim en büyük ihtişamım kendimi senin aşkına lâyık kılmak olacaktır” (s. 521).

Dostu Salemenes’in “kölelerine tâbi kral”, Beleses’in “öreke kralı” diye tavsif ettikleri Sardanapalus, kendisinden hiç beklenmeyen bir şekilde kahramanlık gösterir ve saraya hücum eden âsilerle savaşır, yaralanır.

Sardanapalus’un en üstün tarafı, insanlığı bu sahnede de görülür. Savaş alanında kendisine üç defa su veren askerin ölmesine üzüdür. Kraliçesini, çocuklarını tehlikeden uzaklaştırır. Myrrha’yı ülkesine göndermeyi teklif eder. Hazinesini askerlerine dağıtır ve saraydakilerin hepsinin emniyet içinde uzaklaşmalarını temin eder.

Myrrha, Sardanapalus’un Yunanistan’lı güzel gözdesidir. Hükümdarın onu sevdiği gibi o da Sardanapalus’a bağlıdır ve bu bağlılık eserin ilk sahifelerinden itibaren görünmeğe başlar (Perde 1). “Bir kadın kalbinin gerçek kıymetini” Sardanapalus’a öğreten kadındır, Sardanapalus’un taç ve tahtının tehlikede olduğunu öğrenince sararır. Byron Myrrha’nın Yunanlı olduğunu hatırlatacak hiç bir fırsatı kaçırmaz Myrrha Yunanlıların değerlerini, özelliklerini, kendisinin ise bir esir olduğunu sık sık hatırlamaktan ve söylemekten kendisini alamaz. Korkudan mı sarardığını soran Sardanapalus’a “korkmak mı? Ben Yunanlıyım ölümünden nasıl korkarım? Esirim ne için hürriyetimden endişeye düşeyim” (s. 499) cevabını verir. Ama Sardanapalus’u sevdiği için korkmaktadır. Sardanapalus korkunun sevgiyle olan münasebetini anlamaz. O da Myrrha’yı “bu kısa hayattan veya geniş krallıktan çok daha fazla sevmektedir.” Myrrha itiraz eder “Bu demektir ki sen ne kendini ne

de beni seviyorsun, zira başkasını seven, başkalarının hatırı için de olsa kendisini sever. Senin yaptığın ihtiyatsızlık. Krallıklar ve hayatlar böyle kaybedilmemeli" (s. 499). Myrrha Sardanapalus'un kendisine kaşlarını çatmasına bile tahammül edemez. Bu davranış her türlü cezadan ağır gelir: "Kralım, senin tebanım. Efendim senin kölenim. Erkeğim, seni sevmekteyim! Bir yunanlı olduğum ve müstebitlere (monarch) düşman olduğum halde, nasıl öldürücü bir zaafı seni sevdim. Esir olduğum ve prangadan nefret ettiğim halde, bir Yunanlı olarak, bir yabancıyı sevince, zincilerden çok, o ihtirasla küçüldüm. Yine de seni sevdim. Eğer bu aşk bütün asli tabiatı zaptedecek kadar kuvvetliyse seni kurtarma imtiyazını talep edemez mi" (s. 499)?

Bu aşk dolu sözlerle mestolan Sardanapalus: "Kurtar beni güzelim! Çok güzelsin ve benim sende aradığım aşk, emniyet değil" diyerek Myrrha'nın asıl kendisini ilgilendirilen cephesini belirtir.

Sardanapalus'u tehlikeye karşı uyandırmak için bütün belagatını kullanan Myrrha, hükümdarın kendisine baba ocağını hatırlatmasını istemez. Kendisi sık sık evinden, yurdundan bahsetse de bir başkasının bahsetmesinden hoşlanmaz. Sardanapalus'un davranışlarını tenkit eder. "Halk arasında sulhun tatlı varlığını muhafaza edebilmek için çok defa savaş gösterisi gereklidir. Bir kral için korkulmak bazan sevilmekten iyidir" (s. 500).

Yalnız sevilmeği istemiş olan Sardanapalus ise ne sevilmiştir ne de korkulmuştur. Sardanapalus "bunları sen mi söylüyorsun" der. Myrrha'nın bahsettiği "halkın sevgisidir" ki bu "insanların haşyet ve kanun nizamında bulunmalarını temin eder" (s. 500). Karşısında kendisinden emin, cesur, şerefini her şeyin üstünde tutan bir kral görmek ister. Sardanapalus her vakit öyle olsaydı, hiç kimse onu şerefsiz kılmağa cesaret edemezdi" (s. 500).

Birinci perdenin sonundaki Myrrha'nın monologu genç kadının içinde bulunduğu ikili ruh halini ve çatışmayı göstermesi bakımından enteresandır. Ayrıca perdenin Sardanapalus hakkında Salemenes'in monologu ile başlayıp, Myrrha'nın monologu ile bitmesi de yapı bakımından önemlidir. Bu perdede bütün zaaflarını gördükleri halde onu seven ve sadık kalan iki kişi tarafından hükümdar tanıtılmaktadır.

"Neden bu adamı seviyorum? Benim ülkemin kızları kahramanlardan başkasını sevmezler. Ama benim vatanım yok! Esir, bağları hariç herşeyini kaybeder. Onu seviyorum ve hürmet etmediğimiz birini sevmek, bu uzun zincirin en kalın halkası. Olsun! Bütün sevgilere ihtiyaç

duyacağı fakat hiç birini bulamayacağı saat yaklaşıyor. Onu şimdi bırakmak, benim ülkemin inancında, yüksekte tahtında iken hançerlemekten daha alçaklıktır. Ben ikisi için de yaratılmamışım. Onu kurtarabilseydim, onu kendimden ziyade sevmeliyim ve buna ihtiyacım da var, zira bu yumuşak yabancıyı sevmekle kendi düşüncelerimde sukût ettim. Ve yine de bana öyle geliyor ki kanımın tabii düşmanları olan kendi barbar vatandaşları tarafından nefret edildiğini gördükçe onu daha çok seviyorum

Beni seviyor, ben de onu; esir efendisini seviyor ve onu kusurlarından kurtaracak. Eğer olmazsa, yine de elimde bir hürriyet vasıtası var. Eğer ona nasıl hükmedileceğini öğretemezsem, bir kralın tahtını nasıl terkedeceğini gösterebilirim. Onu gözümden kaybetmemeliyim”(s.502-503).

Myrrha vatanını, dinini unutmamıştır. Gök gürültüleri ona Zeus'un öfkesini hatırlatır. Ayrıca gök gürültüleri Baal'inde özelliğidir. Fırtına dışarı çıkmalarına mani olunca, Myrrha “ilâhlar sizi, sizin kendinizi düşündüğünüzden çok düşünüyorlar, sizinle düşmanlarınızın arasına bu fırtınayı fırlatıyorlar” der (s. 516)

Myrrha'nın da Salemenes gibi Sardanapalus'u mücadele için zorlaması, krala garip gelir (s. 516).

Saray adamlarının Sardanapalus'un önünde secde ettikleri sırada gök gürleyince, Myrrha korkar ve “bu dinsizliğe tahammül edip etmeyeceğini sorar”.

İsyanın başladığını haber veren Pania'ya sorduğu son derece soğukkanlı, kısa sorularla isyanın durumunu öğrenir ve Sardanapalus'u savaşa katılmağa hazırlar. Sardanapalus'un bu kahramanca davranışı Myrrha'nın aşkını artırır (s. 519). Savaşa gideceği sıradaki iki sevgilinin vedalaşması Myrrha'nın mutlak bağlılığını gösterir. Gerekirse onu savaş alanında takip edecektir. Şimdilik sarayda Sardanapalus'un dönüşünü bekliyecektir. Ya dönmezse? O zaman “Hades” te buluşacaklardır. Herşeye cesaret edecektir. Yeter ki Sardanapalus'dan sonra yaşayıp bir âsinin ganimeti olmasın. İkinci uzun monolog bu ayrılığı takiben yer alır. Bu monolog Myrrha'nın çeşitli çatışma ve korkularını aksettirir. Sardanapalus'u sevmektedir. O ise ya dönecek veya dönmeyecek. O, mahvolursa kendisi de mahvolacak. Sardanapalus'un etrafı tehlikelerle çevrili, yine de onu sevmektedir. Zeus'ten Olimp'i tanımayan bu barbara karşı duyduğu aşkı affetmesini diler. Yaklaşan savaş gürültülerini duyar. Eğer yaklaşan düşmansa, üstünde taşıdığı, babasından nasıl yapıldığını öğrendiği zehir onu kurtaracaktır. Eğer daha önce sevme-

seydi bu saatten çok önce zehir onu kurtarmış olacaktı. Neredeyse esir olduğunu unutacaktır (s. 421).

O, bu karışık duygular, düşünceler içindeyken Altada gelir ve kralın "bir kral gibi" çarpıştığını haber verir. Myrrha rahatlar: "Bu bir şerefsizlik değil. Hayır bu adamı sevmiş olmak şerefsizlik değildir". Ve birdenbire gözünde yükselen Sardanapalus'a sevgili olarak "bir yunan kızını, nedim olarak bir yunan şairini ve bir yunan mezarını layık görür" (s. 552).

Savaşın Sardanapalus'un aleyhine döndüğü zaman Sardanapalus Myrrha'yı derhal saraydan uzaklaştırmak üzere Pania'yı onun yanına gönderir, fakat Myrrha kaçmağı reddeder. "Hayır! Burada öleceğim. Git ve kralına kendisini en sonuna kadar sevdiğimi söyle" (s. 523).

Keza saray salonunda mücadele devam ederken Sardanapalus'un muhafazasına memur ettiği Pania'nın hükümdarın yanında bulunmasını istiyerek dışarı çıkar. Bu saray muhafızının Myrrha'nın arkasından söylediği söz çok mânâlıdır. "Sardanapalus onu kraliyetinden daha aziz tutuyor. Yine de onun için savaşıyor. Şimdiye kadar kılıç çekmemiş olan ondan, daha azını mı yapacağım" (s. 523)?

Myrrha yaralanan Sardanapalus'un yarasını sararken, hükümdar Salemenes'e Myrrha'ya nasıl rastladığını anlatır. Hatırlayışındaki heyecan Salemenes'i ürkütür. Eğer yine zevk ve sefaya düşerse kurtulamaz ve Myrrha'yı ikaz eder. Artık Myrrha'nın kral üzerindeki nüfuzunu anlamıştır ve iradesine de güvenir.

Sardanapalus istirahatta iken Myrrha yanındadır. Sardanapalus'un gördüğü korkunç rüyayı dinleyince onu teselli eder. "Beni her zaman yanında bulacaksın, burada ve eğer varsa öbür dünyada" Rüyada gördüklerinin ise bu tip zahmetlere alışkın olmayışından ileri geldiğini söyler (s. 530).

Myrrha'nın "hürriyetini kazanmağa lâyık olduğunu" belirten Salemenes'e Sardanapalus "bir tahtı paylaşmağa lâyık olduğu" karşılığını verir (s. 531-532). Sardanapalus sevgilisini memleketine yollamak isterse de Myrrha kabul etmez. Zira o kendisini "hakir görmekle" beraber bu aşk ile mesuttur (s. 537).

Son perde Myrrha'nın bir monoloğu ile başlar. Myrrha gökyüzünü seyredip, harbi düşünmektedir. Yaralı Salemenes salona getirildiği zaman ona karşı gösterdiği ilgi ve sevgi karşısında Salemenes "nazik Myrrha" diye hitap etmekten kendisini alamaz.

Nihayet son an geldiğinde Myrrha ölüme hazırdır. Sardanapalus onun metanetine hayran kalır (s. 550). Myrrha memnundur, kendi külleri Sardanapalus'unkiyle karışacaktır. "Keşke, der, bir dost eli küllerimizi aynı kaba koysaydı" ve beklenen trampet sesi sarayın boşaltıldığını haber verdiğinde odunları ateşleyip Sardanapalus'un yanına çıkar.

Eserin ihtilâlciler grubu, efsanenin isimlerini zikrettiği Beleses ve Arbaces'tir. Bunlar yukarıda tahlilleri yapılan Sardanapalus ve dostlarına nazaran daha arka plândadırlar. Byron'un asıl işlediği, ihtilâlcilerin yaratıkları kargaşalık ve itimsizlik devrinde, her türlü kurtuluş ümidi kalmadığı halde son ana kadar ortadan kalkmayan dostluk ve aşktır.

Beleses rahiptir, gerek Sardanapalus gerek Salemenes'in ona karşı fazla hürmetleri yoktur. Hele Sardanapalus açıkça alay eder (s. 509-510). Arbaces ve Beleses'in gerçek şahsiyetleri ikinci perdede, başbaşa konuştukları sahnede ortaya çıkar. Arbaces merttir, kralın mertliğine şahit olunca suikastten vazgeçer, fakat Beleses ihtiraslarının esiridir ve asıl kuvvetli olan Arbaces'i tahrik eder. Krala sadıkâne hizmet edeceğini söyleyen Arbaces'e "belki beni de ihbar edersin" diyerek arkadaşının öfkesini kamçılar. Arbaces bu ithamı derhal reddeder: "Bu her ne kadar rahiplere yakışan bir düşünceyse de bir askere ait olmaz" (512). Fakat sürüldüklerine dair emir gelince Arbaces artık itirazsız Beleses'i takip eder. Zira Sardanapalus'un affının arkasında cezanın gizlendiğine kanidir: "İşte şark müstebitlerinin malûm politikası af ve zehir, lutuflar ve kılıç, uzun bir yolculuk ve ebedî bir uyku". Sardanapalus artık kan dökmek zorundadır, kendisini savunmak mecburiyetini duyan Arbaces de Beleses'e tabi olur.

Sahnede hiç görülmeyen sadece adı geçen vali Ofratan ise gerçek bir haindir. Salemenes en ümitsiz anlarında onun yardıma yetişeceğini ummuştur ve Ofratan'ın asilerin yanında bulunduğunu öğrenmek Sardanapalus'u çok sarsar. Salemenes'i bu ihaneti görmeden öldüğü için bahtiyar sayar.

SARDANAPAL ¹⁰

Byron'un eseri ne kadar derli toplu bir bütün ise Hamid'inki de o kadar dağınık ve kalabalıktır. Mekân ve zaman birliği yoktur. Byron'da sarayın bir salonunda ve bir gün içinde geçen vaka Hamid'de her man-

¹⁰ İstanbul 1335, Matbaa-i Amire, 170 s. Metinde geçen sahife numaraları bu baskıya aittir.

zarda değişen muhtelif mekânlarda (12 manzardan 6 manzarı Ninova' Sardanapal'in sarayının muhtelif odalarında -Manzar 5, 6, 7, 8, 11- iki manzar Babil'de 1. manzar hükümet dairesinde bir odada ikincisi "şeb-i mehtab"da- üç sahne Ninova surlarının harici -12, manzar mağara- 4. manzar ise tapınaktır. Sarayda geçen altı manzarda farklı odalar tasvir edildiği için -5 ve 6 salon; 7 Sardanapal'in yatak odası, 8 manzar bir oda, 9. Yudes'in yatak odası, 11 bir oda- her manzarda dekorun değiştii söylenilebilir) geçer. Mekânın bu parçalanışı kompozisyonun dağınıklığına paraleldir.

Zaman onuncu manzarda değişir. Üç yıl sonrasının tasvirinde artık Sardanapal'in zevali mukadderdir.

Hamid ayrıca sahneye halk kitlelerini, askerleri, kâhinleri, ruhban sınıfı, sazende, hanende ve rakkaseler ile Sardanapal'in çocuklarını hatta "sanem ve hayvanat-i mukaddese" ve hayaletleri de sokar ve konuşturur.

Byron'da önce Sardanapalus geliştirilir, ihtilalciler ondan sonra tanıtılır, fakat Beleses ve Arbaces, daima Sardanapalus, ile Salemenes'in arkasında kalırlar. Halbuki Hamid'de okuyucu önce ihtilalcilerle tanışır. Bu şahıslar efsanenin malûm kahramanları Babil valisi Bilis ile Medya valisi Arbakes'tir. Hamid ihtilalci iki lidere "Bilis'in hafidi" Akın Darakes'i ve Akın'ın rakibi Abdülbaal'i, de dahil eder. Akın eserin aslı kahramanlarından Sardanapal'in kızı Yudes'in sevgilisidir. Adeta Byron'daki Sardanapalus-Myrrha münasebeti Darekes-Yudes arasındaki münasebete nakledilmiştir. Hamid'in biri ihtilalci, biri hükümdarın kızı olan iki genç arasındaki bu aşkı, çok sevdiği ruhî çatışmalara zemin hazırladığı için düzenlediğini ileri sürmek pek hatalı olmaz. Byron'da zaafı, yumuşaklığı, aşkı, son mücadelesi ile daima ön plânda gelen Sardanapalus'a mukabil, Hamid'de eserin adına rağmen Sardanapal üzerinde pek de fazla durulmaz. Byron'un takdim ettiği yumuşak mizaçlı hükümdar, ülkesinin aslı kıymetlerinden uzak olduğu için tahttan indirilmesi pek yadırganmaz. Bir insan olarak sevilen Sardanapalus beğenilen bir hükümdar değildir. Fakat Hamid'in takdim ettiği çılgın hükümdarın tahttan indirilmesi teşebbüsü, ülkenin selâmeti bakımından bir müjde sayılabilir.

Hamid'in muhtemel örnekleri olan efsaneden ve Byron'dan ne kadar farklı olarak konuyu ele aldığı şu kısa özette bile görülebilir : Babil valisi Bilis ile Medya valisi Arbakes Sardanapal'i tahttan indirip yerine kendileri geçmek niyetindedirler ve bu gaye ile birleşmişlerdir. Aralarına

Sardanapal'in kızı Yudes'i seven Bilis'in torunu, Akın Darakes ile askeri kumandan Abdülbaal de katılırlar. Yudes de Akın'ı sevmektedir, fakat isyan, birleşmelerini imkânsızlaştırır. Akın vazifesini ve ideallerini feda etmez, Yudes sevgilisi ile babası arasında kalır. Sardanapal ise isyan haberiyle dehşete düşer. Hükümet erkânını toplar. İçinde bulunulan tehlike üzerinde konuşulacak, muhtemel çareler düşünülecektir, fakat Sardapanal hayli karikatürize edilen hükümet erkânının kimisini hapsedirir, kimini öldürtür, kimini bizzat hançerler. Savaş bütün direnmelerine rağmen Sardanapal'in aleyhine gelişmektedir. Nihayet kurtuluş ümidi kalmayınca, âsilerin eline canlı geçmek istemez ve bütün saray mensuplarını bir odaya toplar. Yangın başladığı sırada, mucizevî bir şekilde Akın sevgilisini saraydan kurtarır ve bir mağaraya sığınır. Ancak çıldıran Yudes kendini yardan atar. Saraydan şehre ve civara yayılan alevler sığındıkları mağarayı da kaplar, nâşı getirilen Yudes'le birlikte Akın yanar, Abdülbaal de hançeriyle intihar eder.

Sardanapal Hamid'in zihnindeki aslî müstebit tipinin bir başka isimle takdim edilmiş şeklidir. Yarı çılgın bu müstebit tipi Hamid'in ilk eserinden başlayarak muhtelif tiyatrolarında görülür: Erdişir (*Maccera-yı aşk*), Sir Bortel (*Duhter-i Hindu*), Gazanfer (*Nesteren*), Rodrik (*Tarik*), Alâ (*Zeynep*), İlhan (*İlhan*), Hafile Süleyman (*İbn-i Musa*). Bu birbirinin benzeri şahıslar arasında zalim, kızının sevdiğiyle birleşmesine mâni olan babalar da vardır: Erdişir, Gazanfer, Alâ. Sardanapal bu üç hükümdar-habanın bir eşidir. Sadece ismi bir efsaneden alınmıştır.

Sardanapal Byron'un Sardanapalus'ı gibi kendisine sadık olanlar tarafından değil, ihtilalciler tarafından tanıtılır. Eserin ilk beytinde Bilis'in söylediği

Mesâib, belâyâ, mezâlim yeter,
Yok olsun o gaddar, o zalim yeter!..

kelimeleri ile çizilen portre Arbakes tarafından tamamlanır:

Otuz bir yıl olmuş ki hükmü revan...

Burada tasrih edilen müddet Abdülhamid'in hükümdarlık ettiği yıllarda bir telmihtir. Eser ancak 1919 (1335) tarihinde basılarak "İttihat ve terakki cemiyetine" ithaf edildiğine göre bu mısraların sonradan ilave edilmiş olması çok muhtemeldir. 1874/75 tarihinde Abdülaziz zamanında yazılmağa başlanan esere, Hamid'in sonraki yıllarda bir hayli ilaveler yaptığını düşünmek hatalı olmaz. Belki de Nâmık Kemal'in ikazı ona bu efsanenin işlenilişinde Byron'dan çok uzaklaşmak arzusunu vermiş, zaman zaman yaptığı ilavelerle bu neticeyi sağlamış olsun.

İki ihtilâlciden Arbakes, sanatkârlarla vatanperverlerin savaşçılarla bilginlerin, eza ve cefadan bunalarak, dünyayı terkle, yokluğa meylettiklerini ileri sürer. Bilis, hükümdarın hiç bir işe yaramadığını şu keskin ifadeyle belirtir :

Ne mülke meded-res, ne halka muîn,
Bugün belki Hallak'a düşman, lain!..

“Bir umumî nifak” çıkmadan “def’ine ittifak” edilmesini teklif eden Arbakes’e cevaben Bilis uzun konuşmasında isyanın planını anlatır. Byron da Bilis’i fitnenin gerçek tertipçisi olarak gösterir. Kâhinler ve müneccimler ihtilalcilere uyunca, halk da onları takip edecektir, yalnız bunun için de cesarete ihtiyaç vardır, zira “âmâlinin çâkeri” olan askeri “o bedbahta tapmaktadır”. Bu ihtilâl, halkı mutlaka ikiye ayıracaktır.

Oğul ondadır. bizde varsa peder.

Fakat âvâm ileri gelenleri, takip eder, madem ki “ekâbirden”dirler, aynı maksatta birleşmeleri meseleyi halleder. Kendisine son derece güvenen Bilis Arbakes’e gururla şöyle hitap eder :

Bilis'im ki fermân-rev-i Babil'im!
Umûma mukâbil bugün mukbilim,
Eğerci hakikatte Keldaniyim;
Bu mülkün nıgeh-dâr-ı büldaniyim;
Araplar Keldaniyan hep benim,
Şeriat benim bunda, mezhep benim!..
Bugün sen ki valisisin Medya'nın,
Tevabi'le memlû demek her yanın;
Ne dersin?.. Bu teklife muğber misin?
Bu işte bizimle beraber misin? (s. 12-13)

Başarı kazandıkları takdirde, memleket ikiye bölünecek, Bilis Babil'e Arbakes Ninova'ya hakim olacaklardır :

İki şahsa devlet olur munkasem.
Bana taht-geh, yani Babil olur;
Sana Ninova olsun hükümet yeri (s. 13-14)

Bu mısralar gösteriyor ki, Hamid'in ihtilalcileri, aslında vatani ve milleti değil, şahsî çıkarlarını düşünmektedirler. Eserin ilk sahifelerinde tutumu pasif olan Akın, devleti parçalamak isteyen kumandanlar karşısında ironik bir tavır alır. Bilis'in :

Akın ey sen oğlum, ne dersin buna (s. 15)

sorusuna Őu alaylı cevabı verir :

Bu yağmada yok mu ganimet bana (s. 15)

İhtilâl için kullanılan bu “yağma” ve “ganimet” kelimeleri daha sonra Akın'ın rakibi bir diğér ihtilâlcî tarafından da kullanılır. İhtilâlcilere karşı menfi duygular beslediği bu sözlerden anlaşılan Akın'ın isyana katılmağı reddederek sevgilisinin yanında yer alması, eserin bütünü içinde belki daha mânâlı olurdu, fakat Arbakes'in ona da “müstakil bir vilayet” vadetmesi Akın'ı gerçekte ve işlediği hatayla karşı karşıya getirir. Yudes'i hatırlar, doysisıyla ferdi problem ve çatışma belirir.

Demek işledim ben büyük bir günah :

Yudes'le tezevvüc mukarrerken, ah (s. 15)

Fakat Akın'ın bu sözlerini az sonraki :

Vatan hizmetiçün bu sevda-yı aşk

Değil hâil.. (s. 16)

mısraları takip eder. Az önce “yağma” diye vasıflandırdığı hareket “vatan hizmeti” haline gelir.

Akın'ın davranışında muhtelif tezatlar çarpışır. İhtilâlcilere önce itimat etmez görünür, müzakerelerini müstehzi bir eda ile seyrederken kendi menfaatini de orada görünce, hemen aşkını “vatan uğruna,, feda eder. Menfaatin “vatan hizmeti” şeklinde takdimi sahtedir, ulvî bir his olan vatanperverlikten tamamiyle uzaktır. Akın aşkını vatanına feda eden klâsik trajedi kahramanlarından ayrılır. Akın'da da zaafarla yücelikler bir arada mevcuttur ve bu zıtlıklar Hamid'in çok sevdiği iç çatışmalarına yol açtıklarından müellif tarafından daima tercih edilir, fakat Hamid nedense, ilk sahifelerde kullanmış olduğu bu güzel ve orijinal çatışma imkânını eserin müteakip sahifelerinde yeterince işlemez. İkinci manzardaki uzun monologunda Akın ihtilâlcileri hatırlarken :

Bilis bir haris, Arbakes bir hasûd

Nedir bari bilsek bu tугyanda sûd? (s. 23)

mısraları ile başlıyan kısımda, memleket işlerinin iyi gitmemesinde ihtilâlcileri de mesûl tutar. Zira onlar yüksek mevkilerde bulunmaktadır. Böyle olunca Akın Őu soruyu sormaktan kendini alamaz.

Onu hal'e caiz mi etmek kıyam?.. (s. 24)

Fakat yine de ihtilalcilere katılır, sevgilisi Yudes'e hamiyet, yücelik nutukları verir (s. 45, 47-52). Daha sonraları ise bu tereddüdlerini unutan Akın, aşkı ile vazifesi arasında zarurî bir tercih yapmış olan trajedi kahramanlarına döner.

Yazılması çok uzun süren ve ancak 1335 te basılıp bir "ihtilal komitesine" ithaf edilen ve bizzat Hamid tarafından bir "ihtilal" eseri diye takdim edilen piyese, birinci bölümün sonradan ilâve edilmiş olduğunu sanıyorum. Nitekim ihtilalcilerin en önemli elemanlarından Abdülbaal'in bu manzarda hiç adı geçmez. Halbuki Yudes'i seven bu iki ihtilalci arasındaki rekabet bütün esere hâkimdir. Akın-Abdülbaal arasında rakabetten doğan bir nefret de mevcuttur. Yudes teklifini kabul etseydi, Abdülbaal bu isyana mani olacaktı. Bu durumu bilen Sardanapal, Yudes'i suçlu bulur ve ona işkenceden zevk alır. Akın Bilis'in torunu ise de Abdülbaal'in rütbece ondan üstün olduğu anlaşıl-maktadır. Bu sebeble ülkeyi pay eden Bilis'le Arbekes, bu üçüncü kuvvetli adamı da düşünmek zorundaydılar.

Akın'ın uzun monologunda Yudes düşüncelerinin merkezini teşkil eder. Akın'ın endişeleri Yudes içindir:

O kalbi kırarsan, düşer efserin,
Düşer efserinle beraber serin!..
Peder!.. Bil ki remyettiğin taneler,
Benim kalbimi bir vuruşta deler!..
Onun vechi, oldukça pertev-feşan,
Vatan sinesinde olur bir nişan;
Fakat kabri, bir zahm olur daimi!.. (s. 18-19)

Sultanlığı babasının saltanatına bağlı olan Yudes'e halk da hayran-
dır. Mabede gidişinde halk onu seyreder, her sabah onun tebessümünü
beklerler. Zulm altında inleyenler ona karşı güler (s. 21).

Akın tam bir çıkmazdadır. Şifa umduğu kâse zehirle doludur. Fakat
onu içmemezlik de edemez.

Şifa umduğum kase lebriz-i sem,
Helâkim mukarrer fakat içmesem!.. (s.21).

Bu durum içinde Yudes'le birlikte geçen güzel günleri düşünür ve
hüzünlendir. İhtilalcilerin mevcut düzeni yıkmalarını pek hoş görmez ve
birden Yudes'le buluşmağa karar verir. Abdülbaal ile karşılaştığı za-
man o, Yudes'in görünen zaferin en büyük ganimeti olduğunu söyler.

Akın üçüncü manzarda sözlerinde ve davranışlarında çeşitli tezat-

lar gösterir. Yudes'i sever, ama onun birlikte kaçma teklifini kabul etmez. Ona vatan, millet hakkında uzun bir nutuk söyler ve isyanı haber verir. Yudes'in tepkisi üzerine söylediklerine pişman olur ve böylece durumu büsbütün çıkmaza sokar.

“Amir-i fırka-i ihtilal” olan bir diğer ihtilalci, Baal, sevdiği Yudes'e karşı daha açıktır.

Benim amir-i fırka-yi ihtilâl;
Sana gelmesin hiç o yüzden melâl (s. 58).

Bu sözler tam zamanında söylenmiştir. Zira Yudes “gafleten” sevdiği Akın dolayısıyla kendisini suçlamaktadır. Abdülbaal rakibini ortadan kaldırmağa hazırdır :

Rakibim bana gerçi oldu halef,
Kariben onu eylerim ben telef !.. (s. 59.)

Kendisinin ihtilâlde yer alışının sebebini de şöyle belirtir :

Evet, ben de yağmaya davetliyim;
Heber verdiler; çünkü kuvvetliyim.
Fakat taht-ı emrimdeki askerim,
Tesadüm günü, her iki leşkerim,
Müyesser olur, iltihakı size
Verirdim o gün o hakkı size (s. 61-62)

Fakat Darakes aleyhinde olan bu teklifi Yudes reddeder. Bu reddediş Abdülbaal'i “keyfine” ve “seyfine” tabi kılar. Öfkelenen Baal Yudes'i tehditle :

Mahal yok sana şimdi yalvarmağa
O gün sen gelirsin bana varmağa (s.64) der.

Nitekim bu kehanet doğru çıkacak, eserin sonunda çıldıran Yudes kendisini Baal'e teklif edecektir. Yudes'in sevmediği korkunç zenci Abdülbaal, Asurluların en büyük ilâhı Baal'in adını taşımaktadır. Baal'e genç kızlar ve çocuklar kurban edilir. Yudes'in bu fedakârlığında, çıldırması bile olsa, kendini kuvvetliye, ilâha kurban ediş duygusu gizlidir.

Beni kurtaran gördüğün pençeden
Beni kurtarıp hıfzet işkenceden!..
Ölümden eğer eyledimse firâr,
Sana ettim, ey dev!.. ben igtirâr.
Feda olsun, insaf edip bak bana,

Serâpa cism-i hakirim sanal ..
 Dil ü can tecellini gözler senin
 Bu saçlar, bu eller, bu gözler senin! ..
 Sana koştum, olmakla zahir lehib,
 Seni çünkü buldum ben ondan mehib! ..
 Seninle kara toprak olsun yerim;
 Elinle bana taş versen yerim!..
 Sana kalmadır maksadım ta ebed;
 Beyabanda bi-gussa-i nik ü bed! ..
 Ki zaten beyabana döndü vatan! ..
 Cehennem alevlendi, söndü vatan! ..
 Yarın Ninova bir bağ olur dil-nişin,
 Gülersin güler, ey lika-yi haşin! ..
 Şu dehşetten efsun iken dehşetin,
 Yudes'den nedir haşyet ü vahşetin? ..
 Verir dehre bir başka dehşet daha,
 Sarıl gel, bu timsaha, ey ejdehal! ..
 Düşünmem bugün şerr ile hayrı ben.
 Zehirden şifa beklerim gayri ben!..
 Ne var ayrılırsam cihandan eğer,
 Seninle kavuşmak cihanlar değer;
 Sonu aynı ıslah ve irşad olur
 Emin ol ki ruh-i vatan şâd olur
 Senalarla alkışlar akvam, ümem;
 Sen ağuşuna al beni! ..(s. 162-164)

Ve Baal istemez. Bu durum Akın'a yeni bir nutuk söyleme fırsatını verir :

Gör, ey ibtila-yi vatan neyledin! ..
 Vazifemdi amalimin rehberi; (s. 165)

İlk üç manzarda ihtilalciler, vazifeleri, ferdi davranış ve duyguları, ihtilâlâ karşı aldıkları tavırlarla tanıtıldıktan sonra onuncu manzara kadar Sardanapal ve çevresi tanıtılır.

Onuncu manzarda, üç sene sonra ihtilalcilerinin durumları gösterilir. Bu manzardan itibaren Akın gerçek bir vatanperver hüviyetindedir. Vatan sevgisi Yudes'e üstündür. Yudes'le birlikte kaçmamış olması, vatan hizmetinden kaçmamak, başka Yudes'leri ağlatmamak içindir. Yudes'i her tarafı kapalı saraydan, alevlerin içinden gerçek bir efsane kahramanı gibi kurtaran Akın, kendisini yardım atarak ölen Yudes'in

naşı üzerine kapanır, ikisi alevler içinde ölürler. Bu sahneyi gören Abdülbaal de kendisini hançerler.

Ön plânda olan dört ihtilâlciden ikisi Bilis ve Arbakes arasında ihtiras ve menfaatlerine dayanan bir anlaşma vardır. Akın ile Abdülbaal arasında aynı kadını sevmekten doğan rekabetin beslediği kuvvetli bir nefret duygusu yer alır.

Ailesi ve sevgilisi, dolayısıyla Sardanapal ve Akın (ihtilâlcî) arasında kalan Yudes, halkın nefret ettiği Sardanapal'ın kızı olmasına rağmen halk kendisine adeta tapar (s. 21), belki de Asur tanrıçalarından İstar'a benzetilir.

O masumeden ihtiraz et, peder! . .
Ki kalbinde-Istarta-arâm eder. (s. 19)

İki ihtilâlcî tarafından paylaşılamayan Yudes'i okuyucu üçüncü manzarda tanır. "Ninova civarında hurma ağaçlığı, uzaktan beyaban, ötede, beride sadme-i tarih. Yıkılmış âsâr-i â'sâr. Mekabir, seher". Yudes nedimeleriyle bu dekor içine yerleştirilmiştir ve Hamid'in romantiklerden aldığı vahşi tabiat kızını verir (s. 31-32).

Hüzünlü, şeh kızı olmakla iftihar etmeyen Yudes'i *Sahra*'da tanıtilan genç kızdan veya Surucuyi (*Duhter-i hindu*) den pek ayıramayız :

Düşün, taze bir kız, hadid ü haşin,
Eser-i cünûn, dağda tenha-nişin;
Değil aşina, rezme de, bezme de,
Eli yerde hayvan gibi gezmede,
Sanırsın belâ seylinin kısrağı,
Ki tırnaklarıyla kazar toprağı;
Salar haykırır, vahşi-i bi-zeban
Kokar her yanı aynı gol-i yaban,
Perişan ve uryan, mülevves, sakat,
Zamanında gayetle hasna fakat,
Güzel yüz, güzel göz, güzel bir ağız;
Güzelce düşün, öyle bir kızcağız,
Bu surette tagyir ederse kader,
Ne suretde insana tesir eder?.. (s. 33)

Bu dekor içinde sevgilisiyle buluşan Yudes ona birlikte kaçmayı teklif eder. Akın'ın reddetmesi üzerine akibetini önceden haber veren ironik bir mısra söyler.

Beni sen de etmez isen der-kenar,
Ne varmış yerim olsa derya-yi nâr?..(s. 44)

Yudes tacını bir vuruşta atar. Onun için mühim olan aşkıdır. Fakat Akın birdenbire Yudes'e vatan sevgisini, kadınların vazifeleri, hükümdarın vazifelerini sayar döker (s. 47-52) ve:

Ki kesr-i nüfûzda verildi karar

diyerek ihtilâli müjdeler. Bu iki sevgiliyi ayıracak sözdür.

Seninle değil gayri ehl ü iyâl,
Fakat düşman olmak ümit etmeli
Ne ümmid! matemlerin ekmeli;
Ne ümmid!.. işkencelerden beter!.. (s. 52)

Fakat Akın buna tahammül edemez, söylediklerini inkar eder.

Ferîstem vücudun, benim peykerin,
Benim aşıkın, âbidin, çâkerin!..
Güneşsin ki ben mahınım daima,
Buna şahit olsun nücûm-i semal!.. (s. 53)

Yudes yalvarır :

Ya mahvolmasın, rahmedin, ailem ;
Ya öldür beni, mahvolâ gailem !. (s. 55)

Akın sorar :

Kızarsın mı, eyvah rûy-i vatan?..

İki sevgili ayrılırlar. Yudes ondan ayrı iken de Akın'ı düşünür. Babası, Abdülbaal'in teklifini reddettiği için çok öfkelenir ve kızını "yere çarpar". Yudes yalnız kalınca söylediği uzun monologda babasının sadece kendisine karşı olan tavrını tenkit etmez, onu bir hükümdar olarak da tenkit eder. Hükümdarın gittiği her yolu halkın takibi gerekmez. Eğer doğru yoldan uzak değilse tebası ona iktida eder, fakat "merd ü zenin hilafına" giderse "onun peyrevanı rehzen" olur. Cihan artık bir zindandır, fakat ya "Akın belde şimşir, elinde sinân" düşmanın rehberi olarak, babasını "idam için" gelirse? Ya Yudes'i "kendisine davete" gelirse ve Yudes'in "ihtiyar"ı elinden giderse? Akın muzaffer olursa ailesi, babası yokolacak, babası muzaffer olduğu takdirde Akın toprak olacak. Baal belki yardım eder, fakat Yudes için "o naş-i laîn" "ölümden beter"dir. Bu karışık ruh hali içinde ölüm genç kıza çok munis görünür (s. 90-92). Tam bu sırada karşısına çıkan

nedimelerinden Semiramis ona bu fikrinin hatalı olduğunu söyler ve vatanperverliği, milleti sevmesini tavsiye eder. "Vatanla, şu cemiyet-i derbend" Yudes'e "ber-hayat olmayı" emretmektedir. O cemiyet sevgiliden önce gelmeli, Yudes'in "güzel bir misal olma"sı marifettir (s. 93-94). Yudes "Darakes'le hem-zeban" gördüğü Semiramis'e hak verir. Öksüz kızın validesi zaten vatandır, ama ortada vatan da kalmamıştır ki vatanperver bulunsun. Hele, babası gidince artık "mader" in Yudes'e iltifatı mı kalır? Semiramis onu ikna eder: Saltanatın tehlikede bulunması milletin-vatanın fena bulması demek değildir. Eğer Yudes'te "fikir-i cemiyet" devam ederse, halk ona tapar ve "cumhura tâbi" görünce "şehinşah" beller. O güne kadar babasının sayesinde şeref bulurken, kendi sayesinde nam alır. Darakes ise Bilis'in torunudur, ikisi ogün evlenirler ve Yudes "iki defa Sultan olur". Yudes de bu saadet rüyasını "millet ve vatan" için benimser fakat yine de aklına babası gelir. O zaman bütün babalar kendisine lânet edecektir (s. 98).

Dokuzuncu manzar Yudes'in monologudur. Bu monologun ilk beyti yine Yudes'teki çatışmaya verir.

Cefâ dide-i aşk, şeydâ Yudes,
Peder düşmanı, yar âdâ Yudes. (s. 128)

Akın'ı düşünmektedir, kendisini kararsız, yol üstünde bırakıp gittiğini unutamamaktadır. Onu kıskanır. Ya ömürleri müşterek veya kabirleri "tevem olmak gerek"tir.

Fakat aşkının bütün kuvvetine ve babasından nefret etmek için bütün şartların hazır olmasına rağmen, Yudes, muhtemelen geçirdiği korkuyla çıldırır ve Akın'ı istemez. Sonra da iki aşkıyla birlikte yanıp ölür.

Eserin aslı kahramanı Sardanapal ancak dördüncü manzarda okuyucuya tanıtılır. Mekân, kâhinler başı Saşan'ın tapınaktaki odasıdır. Gaybı bilmesi gereken Saşan'ın ihtilâli haber vermemesi Sardanapal'i kızdırmıştır, münecimliğinin kâzip bir şöhret olduğunu söyler. Halbuki Saşan bu isyanı ciddi görmez, Sardanapal'i metheder:

Yanar dağları söndürür satvetin!
Verir arza kahrın senin irti'âşl.. (s. 67)

Fakat Sardanapal artık ümidini kaybetmiştir. Asilerin sayısı yüz binden fazladır. Saşan hâlâ durumun ciddi olmadığına ısrar edince Sardanapal hiddetle:

Kapılmam, Saşan, artık iğfâline!
Bugün lânet olsun senin faline!.. (s. 68)

der. O zaman Saşan kendi gücünün üstünlüğünü söyler. Sardanapal
çılgın gibidir. Saşan'ın kibir burnunun kırılmasını emreder. O zaman
Saşan

Yavaş!..

Budur işte meydan, dilersem savaş. (s. 69)

diyerek meydan okur. Sardanapal'in :

Ezilsin, asılsın şu herze-derây!..

sözüne Saşan

Yıkılsın, yakılsın yok olsun saray!..

diye mukabele eder.

Sardanapal'in maiyeti Saşan'a hücum için tereddüd üzereyken, korkunç sesler işitilir, putlar ve heykeller harekete başlar. Sardanapal ve maiyetindekilere dehşet gelir. Saşan yüksek sesle, Sakarni, Istarta Bilos, Milida, Skartarta, Rusdasda, Lima, Buda diye bir çok tanrı isimlerini sayınca, bütün hayvanlar ve tasvirler yürüyerek Sardanapal'a doğru yaklaşır. Herkes korku ile yerlere kapanır, Sardanapal da kendisini yere atar¹¹. Saşan : "Sana caniler boyun eğiyorlarsa, bana da ruhsuz cisimler tabidir,, diye Sardanapal'a tabiat üstü bir kuvvete sahip olduğunu gösterir. Bunun üzerine Sardanapal kolları yerde Saşan'a doğru yürür ve toprağı öperek (s. 70).

Aman tövbe olsun!.. muazzam Saşan!..

diye yalvarır Fakat Saşan menfaatperestir hemen şartını söyler :

Gelirse gelir neşe dinâr ile,
Semenhâneye gitmeli sim ü zer. (s. 71)

Sardanapal, önce itimadını kaybettiği Saşan'a karşı mutlak bir merbudiyet duyar. Saşan peri kızlarını raksa davet eder. Kızların okudukları şarkıda cihanın faniliği, cihanın gerçek hakiminin "bir sabicik" (aşk) olduğu fikri tekrarlanır.

¹¹ Hamid, Sardanapal ve etrafındakilere dehşet veren bu tabiat üstü sahneyi makul göstermek için bir dip notuyla, putların, içinde gizlenen rahipler vasıtasıyla hareket ettiklerini açıklar, s. 69.

Beşinci manzarda Sardanapal hükümet erkânını toplamıştır, öfkeli-
lidir. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan erkânı suçlu bulur. Onlar
Sardanapal'i önceden ikaz etmemişlerdir. Sebad cevap vermeğe teşeb-
büs edince, onu derhal zindana gönderir. Sardanapal'in davranışını
yerinde bulan, Sebad'i ihanetle suçlayan Astres'e büsbütün öfkelenen
Sardanapal onu da öldürür ve heyeti sert bir dille itham eder. Onlar
idama en lâyük şahıslardır "eşkiyadan da âsindirler" (s. 78):

Bilâd u memâlik harab olmadal..
Beyabana döndü, türab olmadal...
Muharribler oldukça mimar-i mülk,
Nasıl kabil olsun ya imâr-i mülk? (s. 78)

Çevresini suçlu bulurken, "savaşçı"yı da itham ettiği bu sözlerle, sa-
vaşın ve savaşçının her türlüşünden nefret eden Sardanapalus'a yakla-
şır. Keza aynı konuşmada "faniliğine" tamamiyle inanmış Sardanapalus'
u hatırlatan bir kadere boyun eğiş gizlidir.

Ahali beni ref ü def'e kıyam
Edince kadar mı verilmez peyam
Fakat şüphe etmem bu işte kader,
Sızinçün de nekbet, ceza halk eder!.. (s. 79)

Tok sözlülüğü ile tanınan total Siruz'dan durumu sorar. Onu sad-
razam yapacaktır. Siruz hükümdarın kendisini "total" diye tahkirini
hoş karşılamaz, kendisinin bir maskara olmadığını hatırlatır. Ser-as-
ker Hırastastinas askerin lüzûmundan fazla bulunduğunu söyleyince

Siruz :

Beyan-i hakikat zamanındayız
Zamanın yed-i bi-âmânındayız. (s.81)

diye mesul şahısları gerçekleri söylemeğe davet eder. O zaman Hiras-
tastinas sözünü biraz değiştirir. Askerden çekinmeye lüzum yoktur
fakat askerin durumu da maliyenin durumuna bağlıdır. Zefir, maliye
dolu der. Halbuki gerçekte ortada ne hazine ne de asker vardır. Si-
ruz devletin içinde bulunduğu durumu şöyle ifade eder :

Yeter akçemiz sevke ancak geri,
Bu ser-askerin bulduğu askeri!..(s. 82)

Bu sözlerin doğruluğuna Sardanapal inanır, halbuki diğer iki devlet
adamı Siruz'un sözüne inanmanın caiz olmadığını ifade ederler. Fakat

Siruz devletin bu "idbarına" Sardanapal'in "mukbil"lerinin sebep olduğunu söyleyerek uzun bir konuşma yapar. Mukbillerin içleri melanet doludur, yüze güler, över, ardından alay ederler. Âdet olsa heykeline taparlar. Lord Byron'un eserinde Sardanapalus'un çevresindekiler bizzat ona taparlar da. Umumu hükümdara feda edenler hükümdarı da fedaya başlamışlardır, onu satmışlardır. Hepsi riyakâr ve haindirler. Siruz'un maksadı da Sardanapal'in kurtulması değildir.

Beka-yi vücudun değil maksadım ;
Görür zulmunü gerçi millet senin,
Vücudunla kâimdi devlet senin.
Yazık ki bu cemiyet-i zi-kadem ,
Zevalinle olmakta zâil bu deml... (s. 85)

Hükümdar vasıtasıyla ülkeyi ayakta tutma fikri Salemenes'de-de vardır. O da sadece Sardanapalus'a karşı beslediği dostluktan değil fakat hükümdara karşı duyduğu bağlılıktan dolayı isyanı bastırmağa çalışmıştır. Siruz'un ithamları arasında Sardanapal'in kahinlere ve müdahinlere kapılmış olması da vardır. Aileler perişandır, her yer facia doludur.

İçte emniyet, dışta haysiyet kalmamıştır. Harab olduklarını ısrarla tekrarlayan Siruz'un bu sert tenkidlerine tahammül edemeyen Sardanapal onu hançerler, sonra da "hürmetle tedfîn"ini emreder ve "elmaslı harmanisini" çıkarıp üstüne örter (s. 88). Diğer devlet adamlarını da sürer ve yalnız kalınca düşünür. Ekâbirin de Saşan'ın da düşmanla birlik olduğundan emindir. İlk defa kendisinden bahseder:

Benim mi suç, ey Hâlik-i âlemîn,
Olursa muhalif zaman u zemin?..
Kabahat mı olmak hevadar-i zen?..
Ya onlar için kim değil nâle-zen?..
Kadındır, onu kırmamaktır meram;
Kızım olsa da eylerim ihtiram. (s. 89)

Fakat içeri giren kızını görünce öfkelenir ve bağırır :

Ne geldin? Peder hâini, bi-hayal..

Yudes'in suçu asilerle ortaklık ve Abdülbaal'in evlenme teklifini reddetmiş olmasıdır.

Kızını tahkir eden Sardanapal sonra yanına gelir ve heyeti dağıttığını, nüfuzunun mutlak olduğunu söyleyerek Yudes'in de reyini almak ister. Hainlerin sürülmesine ne dersin? Yudes de önceden onlara paye verilmiş olmasını tenkit eder. Sardanapal hâlâ "alemin en güzel semti-

ne" gidip orada güzellerle vaktini geçirmek ister. Kızının tenkitlerini de çok sert bulur. Bu şiddetli sözler o nazik ağıza yakışmaz. Sonra birdenbire

Benim varsa dünyada bir katilim,
Yine kendimim bill..

der (s. 101). Üstüste görmüş olduğu ihanetler Sardanapal'i ümitsizliğe düşürür ve sonunu planlar:

Senin de eder itilâ merteben;
Remad ettiğim gün şu eyvanı ben!.. (s. 102)

Bu sırada mabede giden halkın dualarına lânetler de karışır. Halk Sardanapal'e lânet etmektedir. Sardanapal şaşkın sorar:

Ne yaptım bu halka (s. 104).

Yudes sükûnetle teker teker yapılan kötülükleri sayar. Halka yapılan zulümden başka "veliahtı"da yerinde gözü var diye sürmüştür. Önce payeler verip sonra kıskandığının kanını içmiş, gece gündüz bir harem değiştirmiştir. Bu ithamlar ve halkın laneti Sardanapal'i çıldırtır. Yudes'e hücum eder.

Bu alçaklara paye verdin mi sen (s. 106)

Yudes babasını ithama devam eder. Bir gece utanmadan karanlıkta, hırsız gibi, gizlice Yudes'i "soymağa" gelmiştir:

Değilmiş gibi lanet almak haram,
Beni almayı ettiniz siz merâm!.. (s. 107)

Nihayet sabrı taşan Sardanapal kızını hançerler¹². Yaralıyı dışarı taşıyacak hademe içeri girdiğinde Sardanapal şöyle söylenir.

Afvet, sevab işledim.
Akin okşamaktansa ben dişledim!..
Eder belki de fitne meyil-i niyam (s. 108)

Yedinci manzar Sardanapal'in yeni bir çılgınlığını gösterir. Zincirlerle bağlı Senbüt'un hayali görünür. Bu, sürgünde iken ölen veliahttır. Vicdanını Sardanapal'a göstermek için gelmiştir. Siruz ve Yudes'in ten-

¹² *İbn-i Musa* (İstanbul. 1335) piyesinde de zâlim Halife Süleyman'dan intikam almakla vazifelendirilen gözdesi Zatü'l-cemal onu yaptığı kötülükleri sayarak ve şimşek ışığında zulum tabloları göstererek öfkeden çıldırtır. Halife Süleyman nihayet öfkesine mağlup olarak Zatü'l-cemal'i hançerler (s. 396-415).

kitlerini az farkla o da tekrarlar. Sadece tenkitlerine bol bol lanet de karıştır. Sardanapal kendi kötülüğünü biraz da millete bağlar.

Eğer zir-i-destân olursa şerîr,
Şaşılmaz eşerr olsa sahib—serîr!..(s. 113)

Senbüt, Siruz'un memleketin tek ümidi olduğunu, Sardanapal'in onu öldürmekle ümitleri söndürdüğünü söyler. O da isyanı "bir yağma" olarak vasıflandırır (s. 115). Kendisi de Sardanapal'i kahra gelmiştir, fakat Sardanapal'in "yıkıl" feryadıyla odaya hizmetçiler girer ve Senbüt kaybolur.

Sekizinci manzar haremde geçer. Bir ihtiyar kadın haremdekilerin çektiklerini anlatır. "Bi-rahm, hâin, zalim" kelimeleri ile tasvir edilen Sardanapal'den kurtulmak için; adaleti imdada çağırır:

Adalet yetiştir; mezâlim yeter!.. (s. 120)

Haremdekilerin söyledikleri şarkı da Sardanapal'den şikâyet doludur. Yudes'in yaralanmasından bahsederler, hepsi için ölüm bir kurtuluştur. "Büyük bir kapı açılıp uzaktan meşaleci kızların arasında Sardanapal'in geldiği görülür" (s. 121) Bu tasvir de ihtiyar kadının:

Bakın!.. siz görün sahib-i devleti
sözleri de Byron'u uzaktan hatırlatır.

Sardanapal yorgundur, kızlar, kollarını dizlerini uğmağa başlarlar. Sardanapal kadınların gönül ve canı ihya ettiklerini, kadın gelince ızdırabın gittiğini, kadının şafaktan güzel olduğu ve etrafında daima kadın görmek istediğini söyler. Yıldızlar, ay, güneş, gece, gündüz hepsi kadınsız "hiç-yi bi-sefa"dır. Çiçekler, melekler hep kadındır. Feleklerin kadınla dolmasını diler. Kadınlar olmasa o ne yapar? Kadında kuvvet kıran bir yumuşaklık varken kadın cihangirdir (s. 123). Dört sahife süren (s. 122-125) bu övgü ve hayranlık birdenbire son bulur ve kadınları kovar. Zira onların nazından bıkmıştır. Sardanapal çılgınlığı ile haremi zindana çevirmiştir.

Onbirinci manzarda bütün saray halkı bir odadadır. Sardanapal konuşur. Küçük büyüğe tahakküm kılınca nizam bozulur. Kendi neslinden bir düşman (Yudes) sarayındadır. Halk asilerden taraftır, mühimmat ve erzak tükenmiştir. Batan güneşe seslenir.

Bat, ey afitab-i siyeh-çehre, bat!..
Sana, ben göçerken, yakışmaz sebat!..(s.150)

Güneş en büyük asur tanrısı Baal'in timsalidir. İsyancılar gelince sağ bir sinek bile bulamayacaklardır. Cehennemle bile karşılaşsa hasmına baş eğmemek karârındadır, intihar hazırlığına başlar. Heybet-numâ" bir meşcere yığılmasını emredip, âsilere meydan okur:

Gelin, çarpışın şah-ı nisvan ile!... (s. 152)

Herkes bir arada ölecektir. Yudes, suçumuz ne diye sorar. Sardanapal şehre giren asileri seyretmektedir. Kızıyla alay eder. Bir man-cınık çocuklardan birini ezer. Artık Sardanapal tamamiyle çıldırmıştır Ninova'ya hitap eder.

Yan, Ninova, yan, hâk u hâkister oll..
Edip namına iktidâ, berter oll..
Kapansın bana gayri dar u yar!..
Ölüm görsün enzâr-i agyar u yâr!.. (s. 156)

Hepsi kaçmak isterler, fakat kaçacak yer yoktur. Sardanapal Yudes'i sürükleyip yangını göstererek:

Kabul etseniz Baal'i olmazdı bul..

der (s. 157). Daha sonraki sahnede Yudes'in kendisini ilâh Baal'e kurban edercesine intiharında olduğu gibi, Sardanapal'in "Baal" kelimesini burada kullanışında da ilâha bir kurban takdimi akla gelmektedir. Felaket kurbanını esirgenmesinden doğmuş gibidir.

Hamid'in çok dağınık ve karışık olan eserinden çıkarabildiğimiz bu sahneler ve konuşmalar gösteriyor ki; Byron'un *Sardanapalus'u* ile aralarında aynı efsaneyi işlemiş olmaktan başka yakın bir benzerlik yoktur. Bilakis denilebilir ki iki şâir, aynı efsaneyi birbirine tamamiyle zıt açılardan ele almışlardır. Byron'un *Sardanapalus'u* yumuşak mizaçlı, zevkine düşkün, barışsever fakat aynı zamanda haysiyetli bir insan, Hamid'in *Sardanapal'i* zalim, haşin, kan dökücü, hatta çılgın bir hükümdardır. Gerçi o da *Sardanapalus* gibi, kadınlara, zevk ve safaya büyük ehemmiyet verir, fakat onda bu temayül *Sardanapalus'ta* olduğu gibi bir hayat felsefesi seviyesine yükselmez. Kadınlara düşkünlük, onun zalim karakterini tamamlayan bir unsurdur. Byron'un *Sardanapalus'u* düşmanlarını bile affedecek kadar geniş yürekli ve müsamahakâr, Hamid'in *Sardanapal'i* kendi kızına varıncaya kadar, çevresindeki bütün insanlara düşmandır. Bundan dolayı o, yapayalnızdır. Her iki şaire tesir etmiş olan yangın sahnesinde de bu farklar belirir: Byron'un eserinde *Sardanapalus*, büyük bir sükûnet içinde,

şerefli olarak intihar eder. Güç anlarında kendisini bir an bile terk etmeyi hatırına getirmiyen sevgilisi Myrrha da herhangi bir zorlama olmaksızın, kendi arzusuyla onu takip eder. Hamid'in yangın sahnesinde ise dehşet hakimdir. Sardanapal bir çılgın ve katil olarak gözükür.

Hamid, zalim hükümdar tipi dolayısıyla onu yok edecek olan ihtilalciler üzerinde fazlasıyla durmuştur. İnsan bekler ki, kötü hükümdar karşısında ihtilalciler "iyi" olsun. Hamid belki de Fransız klâsiklerinin tesirinde kalarak, şahıslarında çatışmalı ruh halleri yaratmak maksadıyla onlara birbirini tutmayan özellikler vermiştir. Şahsî çıkarları ile memleket sevgisi ve aşk duygusu arasında bocalayan bu insanların zulme karşı gelmeleri okuyucuda ulvî bir duygu yaratmaz.

Eserin bütününe hâkim, insicamlı bir ana-fikir olmayışı Hamid'in eserini dağıtmış, melodrama has sahneler ve monologlardan ibaret, karışık bir piyes haline getirmiştir.

Dikkate şayanıdır ki Hamid, *Sardanapal*'inde belki bilhassa Byron'un eserinden uzaklaşmağa çalışırken, diğer eserlerinde onun bazı fikirlerinden faydalanmıştır. *Sardanapalus*'da görülen din ve din adamı aleyhdarlığı, savaş aleyhtarlığı, tac ve tahtından uzaklaşan bir hükümdarın, aşağı bir sosyal tabakaya mensup bir kadınla mesut olması gibi temler diğer eserlerinde kuvvetle hissedilir. *Abdullahü's-sagir*¹³ piyesinde asli kahramanlar Abdullah's-sagir ile Carolina, Byron'un kahramanları Sardanapalus ile Myrrha'yı ve aralarındaki münasebeti çok kuvvetle hatırlatır. Bu piyeste tahtını kaybeden, zevk ve safa düşkünü Abdullahü's-sagir bir ispanyol fahişesine rastlar. Başlangıçta sabık hükümdardan nefret eden Carolina sonra ona aşık olur ve bağlanılır. Çevresi tamamiyle boşalmış olan Abdullahü's-sagir de bu kadınla birlikte hüviyet değiştirip bir kulübede aşk içinde köylüler gibi yaşarlar. Ancak Byron'un Hamid üzerindeki muhtemel tesirini ortaya koyacak olan bu hususların incelenmesi ayrı bir tetkik konusudur.

¹³ *Abdullahü's-sagir*, İstanbul. 1335. 129 s.